

Miroslaw Dymarski*

Nacjonalizm jako nieoczywisty konstrukt serbskiego myślenia politycznego w XIX–XX wieku

Nationalism as an Unobvious Construct of Serbian Political Thinking in XIX–XX Century

STUDIA I ANALIZY

Słowa kluczowe: Serbia, Serbowie, Paśić, Królestwo Jugosławii, idee polityczne, nacjonalizm

Key words: Serbia, Serbs, Paśić, Kingdom of Yugoslavia, political ideas, nationalism

Abstrakt: Wojny w byłej Jugosławii upowszechniły opinię, że Serbowie są nacjonalistami oraz że taka postawa zawsze charakteryzowała ten naród. Autor bada czy taka opinia jest prawdziwa, czy jest to nadużycie. Należy postawić pytania o źródła serbskiego nacjonalizmu – zarówno w warstwie historycznej, jak i językowej. Jakich słów używa się w języku serbskim dla określenia narodu i terminów z nim związanych? Kiedy mógł się zrodzić serbski nacjonalizm i kiedy w języku serbskiej polityki pojawia się słowo nacjonalizm? Autor bada pod tym kątem trzy okresy: XIX wiek, Królestwo Serbów, Chorwatów i Słoweńców i Jugosławię Tity aż po jej rozpad.

Abstract: Wars in former Yugoslavia diffused an opinion that Serbs are nationalists, and that attitude always characterized this nation. This article investigates, if the opinion is true or it is misuse. It is necessary, to ask questions about the sources of Serbian nationalism; both – on the historical level, as well as on the linguistic level. Which words are used in Serbian language for describing nation, and the other terms related to it? When could the Serbian nationalism originated, and when in the Serbian politics appeared the word nationalism? In pertain to the subject, the article investigates three periods: XIX century; The Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes, and the Tito's Yugoslavia until it's disintegration.

* ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-6646-7119>; prof. dr hab., Uniwersytet Wrocławski.
E-mail: miroslaw.dymarski@uwr.edu.pl.

Wprowadzenie

Wojna w byłej Jugosławii wstrząsnęła przede wszystkim Europą, ale i po części światem. Badacze różnych dyscyplin podjęli trud wyjaśnienia przyczyn tak gwałtownych konfliktów pomiędzy narodami, które żyły w państwie należącym do Ruchu Państw Niezaangażowanych a podstawą społecznego ładu była idea braterstwa i jedności (*bratstva i jedinstva*). Nie sposób odnieść się do większości przesłanek, które były przedmiotem niezliczonych analiz przywołanych konfliktów. Niewątpliwie jednak jedną z wybijających się było przekonanie wielu badaczy, publicystów czy polityków o szczególnym serbskim nacjonalizmie¹. Opinia międzynarodowa czyniła z Serbów głównego winowajcę krwawych walk w Chorwacji, Bośni i Kosowie. Pojawiały się twierdzenia, że nacjonalizm był „zawsze cechą charakteryzującą” postawą tego narodu². Niepodważalne fakty odnoszące się do zbrodni Serbów czy to w Sławonii, czy Bośni, muszą mieć na uwadze to, że w serbskich jednostkach militarnych dużą rolę odgrywali po prostu kryminaliści, którzy zamiast przebywać w więzieniu, pełnili niekiedy funkcje dowódcze. (Zresztą nie tylko w jednostkach serbskich, ale w chorwackich i bośniackich również³). Swoją brutalną i wojowniczą postawą przypominali o „micie hajduków”, co czyniło ich „bohaterami ludowymi”, choć wiadomo było, że nie był to typ bohatera bez skazy. Kara Dziordzie („Jerzy Czarny”) – przywódca pierwszego powstania serbskiego w 1804 roku (bardziej o charakterze społecznym niż politycznym) właśnie takie zyskał imię od ludności i władz osmańskich ze względu na swoje „czarne włosy, wygląd i reputację”⁴.

Analizy próbujące zrozumieć, co stało się w byłej Jugosławii w latach 1991–1995 (i później), zwracają się ku diagnozie, którą podpowiada wiek XX. Nacjonalizm stał się głównym „oskarżonym” o przyczynienie się do brutalnych walk, czystek etnicznych itd., w XX wieku, w tym na Półwyspie Bałkańskim.

¹ V. Pasić, *Serbian Nationalism and the Origins of the Yugoslav Crisis*, United States Institut of Peace, «PeaceWorks» 1996, nr 8, s. 1–39; G.W. White, *Nationalism and Territory: Constructing Group Identity in Southeastern Europe*, Rowman & Littlefield 2000, s. 311; J. Dragović-Soso, *'Saviours of the Nation': Serbia's Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism*, London 2002, s. 293; B. Bock-Luna, *The Past In Exile: Serbian Long-distance Nationalism In the Wake of the Third Balkan War*, Münster 2007, s. 254; E.D. Gordy, *Culture of Power in Serbia: Nationalism and the Destruction of Alternatives*, Penn State Univ. 1999; P. Ford, *Serbian nationalism stirs again*, «Christian Science Monitor», 20 March 2006.

² Szerszą dyskusję na ten temat prześledziła w literaturze M. Korzeniewska-Wiszniewska w swojej pracy, *Serbia pod rządami Slobodana Miloševicia. Serbska polityka wobec rozpadu Jugosławii w latach dziewięćdziesiątych XX wieku*, Kraków 2008, s. 47–48.

³ I. Colović, *A Criminal-National Hero but Who Else*, [w:] M. Todorova (red.), *Balkan Identities. Nation and Memory*, New York 2004, s. 254–255.

⁴ S.K. Pavlowitch, *Serbia. The History behind the Name*, London 2002, s. 29.

Celem artykułu jest zbadanie, kiedy i w jakich okolicznościach rodził się serbski nacjonalizm jako kategoria uznana w badaniach nad myślą polityczną. Dotychczasowe podejście do problemu wydaje się być zdominowane spojrzeniem *ex post*, z końca XX wieku, co zaciemnia obraz i prowadzi do wniosków nieuprawnionych. Założeniem badawczym jest przekonanie, że nacjonalizm serbski nie powstał wraz z narodowym państwem w XIX wieku, gdyż jego przywódcy szukali dróg do stworzenia wspólnoty ponadnarodowej, jugosłowiańskiej. Dążenie do rewindykacji z rąk Turcji serbskich ziem nie można nazywać nacjonalizmem. Brak jest w ówczesnym języku polityki serbskiej słów, które by opisywały nacjonalizm definiowały. Utworzenie Królestwa Serbów, Chorwatów i Słoweńców w 1918 roku zahamowało rozwój serbskiej myśli narodowej aż do uchwalenia nowej konstytucji Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Jugosławii w 1974. W warstwie metodologicznej artykuł skupia się na metodzie historycznej, analizie językowej i analizie treści m.in. tekstów oryginalnych.

Vuk Karadžić i *Nacertanije*

Dla niektórych badaczy początek serbskiego nacjonalizmu sięga połowy XIX wieku, ery Vuka Karadžića, co budzi poważne wątpliwości⁵. Jedyny obok Dositeja Obradovića intelektualista serbski wspomnianego czasu, Vuk Karadžić, oparł swoją opinię o zasięgu etnicznym Serbów na granicach lingwistycznych, co było bez wątpienia echem ery romantyzmu (sam V. Karadžić studiował w Niemczech). Podobieństwo języka, jakim posługiwali się Słowianie Południowi, popchnęło go do wniosku o ich wspólnocie. W roku 1849 opublikował pracę, która wywołała największe zainteresowanie w całym jego dorobku: *Kovčezik za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona* („Skarbnica o historii, języku i obyczajach Serbów wszystkich trzech wiar”⁶). W rozdziale pierwszym noszącym tytuł *Srbi sve i svuda* (Serbowie wszyscy i wszędzie) na pierwszej stronie wymienia kraje, gdzie żyją Serbowie. Następnie stwierdza, że jest ich 5 milionów, ale są podzieleni na trzy wiary⁷. Jego interpretacja serbskiego etnosu budowała grunt dla serbskich roszczeń terytorialnych na podstawie granic lingwistycznych⁸. Trzeba jednak podkreślić, że V. Karadžić w pierwszym

⁵ G. White, *Nationalism and Territory...*, s. 182.

⁶ В. Караџић, *Ковчежић за историју, језик и обичаје Срба сва три закона*, У Бечу (Wiedeń) 1849.

⁷ Tamże, s. 2.

⁸ M. Melicharek, *The Role Vuk Karadžić In the History of Serbian Nationalism (In Context of European Linguistics In the First Half of 19th Century)*, «Serbian Studies Research» 2015, vol. 6, nr 1, s. 56.

zdaniu swego dzieła informuje czytelnika, iż pisał już o tym w 1836 roku. Wypada zgodzić się z Aleksandrem Milanoviciem, że Kovčević nie jest czymś nowym nawet w porównaniu do dużo wcześniejszego dzieła V. Karadžicia na temat języka serbskiego z roku 1814 roku czyli „Gramatyki” (*Pismenicia serpskoga jezika po govoru prostoga naroda napisana*), która traktowała o *Srblijima grečeskoga, muhamedanskoga i rimokatoličeskog vjeroispovjedanja* (O Serbach greckiej, muzułmańskiej i rzymskokatolickiej wiary)⁹.

Vuk Karadžić nie miał pewnie pojęcia, jaki rezonans, po latach, wywoła jego tekst. (Miał za to świadomość stanu społeczeństwa serbskiego, jego charakteru, składu społecznego i kondycji. W swoim Kalendarzu zapisał słynne zdanie: *Nie ma wśród Serbów innych ludzi prócz chłopów*¹⁰.) „Grzech” V. Karadžicia stanowił fakt, że jego opis mógł być interpretowany jako obszar Wielkiej Serbii, pojęcia politycznego znacznie późniejszego. George Withe nazywa Karadžicia wprost serbskim nacjonalistą¹¹, co jest całkowitym nieporozumieniem. W następnej myśli autor ten stwierdza jednocześnie, że w XIX wieku trudno było precyzyjnie określić, kto był Serbem a kto nie¹². Bezrefleksyjne używanie terminu nacjonalizm do historii Serbii okresu I połowy XIX nie wnosi niczego do poszukiwania źródeł tegoż z ostatnich lat XX wieku. Zgadzam się całkowicie z Dorotą Gil, iż niedokładne używanie kryteriów definiujących „serbską nację”, jak i świadoma manipulacja ideologiczna nimi, „nakazują zachowanie dużej ostrożności w ocenie poszczególnych (...) wariantów idei narodowej i faktycznej roli ich konstruktorów”¹³. V. Karadžić nie mógł być nacjonalistą, bo gdy pisał swoją „Gramatykę” nie było zjawiska współczesnego nacjonalizmu.

Drugim argumentem, często wykorzystywanym do wyprowadzenia tezy o genezie serbskiego nacjonalizmu, jest *Načertanije* (szkic) ministra Iliji Garašanina z 1844 roku. Dokument ów był zarysem sytuacji międzynarodowej, w jakiej znalazło się Księstwo Serbii i jego przyszłej roli w tym układzie¹⁴. Przesłanie *Načertanija* było jednoznaczne: Serbia, jako małe państewko słowiańskie, nie

⁹ A. Milanović, *Vukovi Srbi svi i svuda*, «Politika» Beograd, 13.02.2017, Milanović trafnie stwierdza, że Karadžić był pod wpływem humboltowskich idei widzenia narodu doby romantycznej, gdzie język i kultura są wyznacznikiem narodu, ale nie nacjonalizmu.

¹⁰ B. Караџић, *Даница 1826, 1827, 1828, 1829, 1834*, Београд 1969, s. 167–168. Por. też M. Ekamečić, *The Historical Importance of Garašanin's Načertanie of 1844*, «Serbian Studies» 2002, vol. 16, nr 1.

¹¹ G. White, *Nationalism and Territory...*, s. 182.

¹² Tamże, s. 184. Autor uważa nawet Ilije Garašanina za nacjonalistę, za jego dokument *Načertanije* z 1844 roku (s. 189).

¹³ D. Gil, *Naród (Serbia)*, [w:] G. Szwat-Gyłybowa, D. Gil, L. Miodyński (red.), *Leksykon idei wędrownych na słowiańskich Bałkanach XVIII–XXI wieku*, t. 1, Warszawa 2018, s. 181.

¹⁴ Problem ten ma już ogromną literaturę. Jej omówienie pozostaje poza celem artykułu, który odnosi się tylko do ewentualnego związku dokumentu Garašanina z pojęciem i istotą serbskiego nacjonalizmu.

utrzyma swej niezależności pomiędzy Turcją a Austrią. Tylko sojusz wszystkich Słowian, nie wykluczając Bułgarów, jest w stanie podtrzymać serbską niezależność, a mówiąc szerzej – słowiańską¹⁵. Podążając tropem rzekomego serbskiego myślenia w duchu nacjonalistycznym, bez względu na położenie innych ludów słowiańskich, można byłoby zejść w ślepy zaułek konfliktów zarówno z mocarstwami, jak i sąsiadami słowiańskimi.

Načertanije i praca V. Karadžića stanowią zbyt słabe przesłanki, by budować na nich tezę o wczesnym serbskim nacjonalizmie. Miałby się on wyrażać przez określenie granic językowych lub etnicznych, ale czy odnosił się również do postawy chłopskich mas? Perspektywa intelektualisty, oddanego swemu narodowi i jego kulturze, jest inna niż chłopskie postrzeganie rzeczywistości. Niepiśmienni chłopi nie byli partnerem do dyskusji z ludźmi wykształconymi na uniwersytetach w Niemczech i Austrii. Co więcej, ci właśnie Serbowie, *preko Sava*, zza rzeki Sawy (granica z Austrią), traktowani byli nieufnie przez pozostałych Serbów i nadawali im stygmatyzujące przezwisko: *pračani* (spoza granicy, głównie Wojwodiny) lub *nemečkari* (Austriaccy Serbowie). Trudno moim zdaniem uznać, że byliby dobrymi przewodnikami dla chłopskich mas. Dubravka Stojanović pisze, iż serbska elita intelektualna z Wojwodiny przyniosła nowoczesne idee polityczne i z „mesjanistycznymi ambicjami chciała je zaszczerpić w swoim kraju”¹⁶. Nie było wśród chłopów solidaryzmu z elitą intelektualną i jej dążeniami, jako że była ona częścią systemu państwowego, który był im obcy. Czy można mówić o tej elicie, jako o nacjonalistach? To komu przewodzili? Milorad Ekmečić próbuje znaleźć adekwatne określenie dla tamtego czasu i pisze, iż był to nacjonalizm typu elitarnego¹⁷.

Omladina, Svetozar Marković, Nikola Pašić

Przywódcami chłopów mogli natomiast stać się ideolodzy socjalizmu agrarnego, jak Svetozar Marković. Jego socjalizm rozpościerał się na konflikt między chłopem a serbską elitą państwową¹⁸. Marković w swoim głównym dziele *Srbija na Istoku* (Serbia na Wschodzie) twierdził, że odegra ona główną

¹⁵ M. Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije 1790–1918*, t. 1, Beograd 1989, s. 463.

¹⁶ D. Stojanović, *Уље на води: политика и друштво у модерној историји Србије*, [w:] Љ. Димић, Д. Стојановић, М Јовановић, *Србија 1804–2004 – три виђења или позив на дијалог*, Beograd 2005, s. 128.

¹⁷ M. Ekmečić, *Огледи из историје*, Beograd 1999, s. 38.

¹⁸ С. Јовановић, *Један прилог за проучавање српског националног карактера* (1957), [w:] С. Јовановић, *Историј, Политика, Демократија*, орг. Маринко М. Вучинић, Beograd 2018, s. 152. W jego pismach przed II wojną światową nie ma takiego słowa w odniesieniu do działalności Serbów.

rolę w rewolucyjnym przegrupowaniu sił, aby ludy na Bałkanach stworzyły federację i w oparciu o tradycję serbskiego kolektywizmu zbudowały nowe relacje społeczno-ekonomiczne¹⁹. Svetozar Marković był członkiem organizacji Omladina (*Ujedinjena omladina srpska*), która w latach 1866–1872 działała wśród elit Wojwodiny i sformułowała program terytorialny objęcia wspólnymi granicami wszystkich Serbów, (wokół myśli wyjętej z tekstu Vuka Karadžića – *Srpstvo sve i svuda*). Ale była też wyraźnie słowianofilska; nie szła w kierunku uprzywilejowania Serbów. Ludzie, tacy jak Svetozar Miletić, Vladimir Jovanović, Svetozar Marković, Nikola Pašić postrzegali Księstwo Serbii jako Piemont Bałkanów. Slobodan Jovanović oceniał, że Omladina szukała przede wszystkim programu dla Serbów na miarę ich możliwości, czyli budzenia świadomości narodowej oraz poczucia przynależności do wspólnoty z Serbami z pozostałych części Bałkanów²⁰. Jednakże za budowanie państwa według wyobrażeń elit płaciły masy, które z tymi ambicjami niewiele miały wspólnego. Wojny z Turcją o przyłączenie ziem serbskich w okręgu Nisz w 1876–1878 okazały się potwornie kosztowne, a chłopci często dezercerowali z frontu²¹. Jak pisał o tej wojnie V. Jovanović, Omladinci wierzyli w bohaterstwo serbskiego ludu i mało poświęcali uwagi na wyposażenie oraz technikę wojskową²².

Filozofię Svetozara Markovicia kontynuował późniejszy praktyk socjalizmu agrarnego, Nikola Pašić²³. Stworzył masowy ruch polityczny w Serbii, w postaci Serbskiej Ludowej Partii Radykalnej (*Srpska Narodna radikalna stranka*) a jego bazę społeczną stanowili oczywiście chłopci. Mimo przyjętych już kanonów budowy narodowego państwa – jedna władza, terytorium, wspólny język, kultura itd. – dla serbskich chłopów nadbudową państwa, czyli biurokracją, była obca, cienka warstwa złożona z kształconych za granicą i wrogich ludowi urzędników²⁴. Nikola Pašić, nie tylko nie głosił haseł nacjonalistycznych, ale w latach 80. XIX wieku pisał o wspólnocie słowiańskiej a nawet opowiadał się za federacją z Bułgarią²⁵. O Serbach i Bułgarach mówił jako o bratnich

¹⁹ M. Biondich, *The Balkans. Revolution, War, and Political Violence Since 1878*, Oxford University Press 2011, s. 22.

²⁰ С. Јовановић, *Један прилог...*, s. 150–151.

²¹ Szarzej o ogromnych kosztach materialnych i finansowych tych wojen pisałem w artykule: *Dealing with the Aftermath of the Serbo-Turkish War of 1876–1878. The Costs of the Border Politics of the Principality of Serbia*, «Hiperboreea» 2023, vol. 10, nr 1, s. 23–39.

²² С. Јовановић, *Један прилог...*, s. 151.

²³ В. Казимировић, *Никола Пашић и негово доба 1845–1926*, књига I, Београд 1990, s. 372.

²⁴ Ђ. Станковић, *Сто говора Николе Пашића. Вештина говоритва државника*, књига 1, Београд 2007, s. 126–127.

²⁵ В. Казимировић, *Никола Пашић...*, s. 462.

plemionach. Hasła głoszone przez N. Pašicia nie podążały w ślad za polityką dworu Obrenowiciów. Był to czas, w którym toczył on walkę z królem Milanem, uważał bowiem, że jest reprezentantem interesów austriackich²⁶. Na mocy tajnego porozumienia z 1882 roku ks. Milan zrzekł się pretensji do ziem serbskich w Bośni i Hercegowinie, aby tylko Austria nie sprzeciwiła się przekształceniu Serbii w królestwo. Nie był to dla Milana jakiś wielki problem, gdyż – jak zaznacza jedno ze źródeł – własnego narodu wprost nie lubił ani nie szanował²⁷. Układ z Austrią oraz wojna, jaką Serbia wypowiedziała Bułgarii w 1885 roku, a która zakończyła się klęską pod Slivnicą, popchnęły Nikołę Pašicia i Partię Radykalną do walki przeciw rodzimej dynastii i wymusiły po kilku latach abdykację króla Milana.

Punktem odniesienia Partii Radykalnej był lud chłopski. Okazał się on depozytariuszem serbskiej tożsamości, języka i kultury, który przeniósł serbskość w erę wolności. Nie była nim diaspora serbska (Wiedeń, Triest, Bukareszt), ponieważ na rodzimej ziemi, przez wieki ukształtował się wiodący typ tożsamości, niemal wyłącznie ludowej. Jak zatem stosować kategorie socjalizm, liberalizm, konserwatyzm i nacjonalizm do jednowarstwowego chłopskiego społeczeństwa w XIX w., jeszcze ogłuszonego tym, iż udało się po wiekach cierpienia uzyskać wolność, stworzyć własne, małe chłopskie państwo, z dynastiami wywodzącymi się z knezów-chłopów (Obrenowić, Karadziorzowić)? Przywódca radykałów w sposób jasny odróżniał chłopski lud, suwerena i obrońcę Serbii, od biurokracji, klasy rządzącej, dynastii. W swoim wystąpieniu na I Krajowej Konferencji Partii Radykalnej w 1882 roku N. Pašić oddał hołd serbskiemu chłopu, wypowiadając słynne słowa, akcentując je kilkakrotnie powtarzaną formułą retoryczną: „gunjac i opanak” (burka i kierpce, przenośnie – chłop) wyzwolił kraj od Turków, zrosił tę ziemię swoją krwią, „aby na niej wzrosły wolność, prawda i równość”; „gunjac i opanak” zbudował drogi, szkoły, urzędy, karczkuje lasy, zasiewa pola; „Gunjac i opanak” strzeże granice i chroni kraj przed napaścią, „gunjac i opanak” to lud serbski, który krwią stworzył państwo, utrzymuje je swoim trudem i znojem, chroni życie i mienie, rozwija swoją wiedzę i doświadczeniem²⁸. Nikola Pašić uprawiał etnopopulizmem, ale nie nacjonalizm. Trzeba wyraźnie podkreślić, że wrogiem Partii Radykalnej nie były inne narody, oprócz Turków osmańskich, a biurokracja, elita państwowa, która blokowała i poniżała lud. Nacjonalizm w znanej postaci, jako szczególny

²⁶ W wrześniu 1883 roku wybuchła rebelia w Timoku (Timočka buna), przeciw uciskowi podatkowemu rządu. Bunt kierowała Partia Radykalna N. Pašicia. W wyniku stłumienia buntu Pašić musiał udać się na emigrację do Bułgarii.

²⁷ П. Крестић, *Кнез и краљ Милан у мемоаристици*, «Историјски часопис» 2007, nr 54, s. 201–202.

²⁸ Ђ. Станковић, *Сто говора...*, s. 102–103.

przejaw egoizmu narodowego, nie występował u radykałów – jedynej w Królestwie Serbii partii masowej.

Paradoksalnie, konserwatyzm, adaptacja do tego, co Turcy nazywali *kismet* (los), odporność na turecką dominację, mimikra duchowa itd. okazały się najbardziej skutecznymi narzędziami przetrwania, tak ludzkiego, jak i narodowego. Chłopi serbscy trwali z uporem w swoim „zacołaniu”, w skorupie, ale przechowali w niej tożsamość, a nawet narodowy epos „Bitwa na Kosowym Polu”. To nie mogło rychło – po powstaniu autonomicznego Księstwa Serbii w 1830 roku i w następnych dekadach – przekształcić się w nową, wyższą postać świadomości narodowej: nacjonalizm. Nie było po temu warunków. Co innego nacjonalizm francuski czy niemiecki, gdzie długa historia, bogata kultura, tradycja własnych rządów, rozwarstwienie społeczne i edukacja przekształciły już te narody w nowoczesne społeczeństwa, gotowe do realizacji ambitnych celów w rywalizacji z innymi silnymi nacjaми. Dla Serbów schyłek XIX w. to nadal był czas samoobrony swej tożsamości pierwotnej.

Warto w tym miejscu przejść do kwestii terminologicznych, gdyż są one nie mniej ważne, jak rozważania o genezie. W języku serbskim trzeba rozróżnić terminy, które w innych językach mogą wyrażać to samo. *Narod* to lud, *nacija* to naród²⁹. Jest to, wydaje się, łatwe rozróżnienie, niemniej jednak w dyskursie na temat tego, co jest narodowe, a co nacjonalistyczne, można popełnić błąd zarówno semantyczny, jak i logiczny³⁰. Nie ma wątpliwości, że *narod* w tamtym czasie w dyskursie publicznym i politycznym oznaczał lud – lud chłopski, nie nację (czyli naród). W swoich wystąpieniach przywódca Nikola Pašić mówił o tym jasno³¹. Był przywódcą ruchu agrarnego, ale z braku praktycznie innych warstw społecznych, lud stanowił przytłaczającą większość (88%)³² zbiorowości określanej współczesnym pojęciem narodu. Jako ekwiwalent narodu (pojmowanego współcześnie), możemy u N. Pašicia wskazać także inne pojęcia, takie jak serbskie plemię, serbski lud (*srpski narod*), „Serbstwo” (*Srpstvo*), nawet w liczbie mnogiej „Serbstwa”, jako wspólnotę (wspólnoty) Serbów w Bośni, Kosowie czy

²⁹ Por. V. Frančić, *Słownik Serbo-chorwacko polski*, 1956, (edycja 1987), PWN, Warszawa 1987, s. 69.

³⁰ M. Glenni tłumaczy nazwę serbskiej organizacji *Narodna Odbrana* założonej w 1908 r., jako „National Defence”, *The Balkans 1804–1999. Nationalism, War and the Great Powers*, London 1999, s. 298. *The World War I Document Archive*. Brigham Young University Library tłumaczy tę nazwę: „Defence of the People” (Obrona Ludu). https://wwi.lib.byu.edu/index.php/Main_Page (12.06.2024).

³¹ Ђ. Станковић, *Сто говора...*, s. 101–102. Pašić, zdaniem badacza jego myśli politycznej, wyraźnie odróżniał *narod* (lud) od *naciji* (narodu), s. 44.

³² Д. Стојановић, *Србија и демократија 1903–1914: историјска студија о „златом добу српске демократије”*, Београд 2003, s. 27.

Macedonii³³. N. Pašić najwyraźniej państwowej biurokracji za warstwę społeczną, i w konsekwencji część nacji, nie uznawał. Aby zrodził się nacjonalizm muszą być spełnione pewne warunki. Twierdzenie, iż to państwo tworzy naród, jest o tyleż prawdziwe, ile stworzy się kluczowe narzędzie takiego procesu – powszechną edukację³⁴. Ale poziom skolaryzacji w Serbii był niski, a chłopci traktowali edukację z niechęcią, jako zamach na ich tradycyjny styl życia³⁵.

Podsumowując, wybitny historyk serbski Slobodan Jovanović pisał, że do początku XX wieku serbska myśl narodowa była stale pomijana, za to rodziła się konsekwentnie myśl jugosłowiańska, w której „serbski i chorwacki nacjonalizm zlewał się w jedno”³⁶. Trzeba jednak wyraźnie podkreślić, że S. Jovanović użył słowa nacjonalizm *ex post*, w pracy z 1957 roku, a więc daleko później. Termin nacjonalizm nie pojawiał się w wypowiedziach Jovanovicia w latach międzywojennych. W jego pismach przed II wojną światową nie ma takiego słowa w odniesieniu do działalności Serbów.

Zanim więc mógł pojawić się serbski nacjonalizm, specyficzny etnopopulizm serbskich radykałów został zastąpiony ideą jugosawizmu. Tylko on – dla N. Pašicia i innych serbskich polityków – mógł zrealizować program objęcia całego Serbstwa granicami jednego organizmu państwowego. Czy musiało to oznaczać podboje, a może tylko szerszą federację? Należy postawić pytanie; czy było realne uczynienie z chłopskiego księstwa (później królestwa) silnego państwa narodowego, które by objęło swoimi granicami wszystkich Serbów na Bałkanach – nie. Tylko większa struktura polityczna – z czego N. Pašić zdawał sobie sprawę – mogła zapewnić bezpieczeństwo Serbom, a chłopom dać poczucie, że ziemię, którą posiadli, zachowają na zawsze.

W czasie wojen bałkańskich 1912–1913 doszło do wypędzeń ludności tureckiej z ziem Macedonii, Tracji, Kosowa. Niektórzy autorzy dość swobodnie przypisują to nacjonalizmowi serbskiemu (także bułgarskiemu, greckiemu), ale bardziej właściwym określeniem, nie relatywizującym cierpienia ludności, będzie rewanżyzm. Pewnie znajdą się opinie, że oba pojęcia są bliskie. Tak, są bliskie, ale nie tożsame. Praktyki dyskryminacyjne odnoszą się niemal wyłącznie do ludności muzułmańskiej, do „Turków”, i postrzegane są jako odплата za wieki ucisku. Serbski ruch nie formował się bowiem w opozycji do sąsiadów: Czarnogórców, Bułgarów, Chorwatów, Greków a do Turków i Albańczyków,

³³ Ђ. Станковић, *Сто говора...*, s. 130.

³⁴ E. Gellner, *Nationalism and Modernization*, [w:] J. Hutchinson, A.D. Smith (red.), *Nationalism*, Oxford University Press 1994, s. 56.

³⁵ Wymownym przykładem stosunku chłopów do edukacji było głosowanie w Skupsztynie w 1906 r. Posłowie chłopscy przegłosowali obłożenie podatkami podręczników szkolnych a obniżenie podatku od alkoholu. M. Palairt, *The Balkan Economics c. 1800–1914. Evolution without Development*, Cambridge 1997, s. 314.

³⁶ С. Јовановић, *Један прилог...*, s. 154.

jako ludności osmańskiej. Do tego dochodziła pamięć klęski kosowskiej, niepokonanego stygmatu, aby nie traktować ludności muzułmańskiej jako tolerowanych sąsiadów. Zmycie grzechu klęski kosowskiej tego wymagało. Było to rodzajem „szczepionki” przeciw poddaniu się chorobie, w wyniku której traci się ducha i tożsamość.

Królestwo Serbów Chorwatów i Słoweńców

Do I wojny światowej nie ma podstaw, by mówić o serbskim „chłopskim” nacjonalizmie. W mentalności chłopów, ukształtowanej w latach niewoli tureckiej, liczyła się rodzina (*zadruga*), wioska (*selo*), połonina (*planina*) i przeżywalność w warunkach permanentnej biedy, a spośród kategorii politycznych samorząd gminny (*samouprava*) i wódz gminny (*knez*). Obrona tych wartości była typem walki, jaką musieli toczyć chłopcy od wieków, a jej narzędziami była tradycja, konserwatyzm, język, mimikra, a gdy trzeba walka zbrojna: bunty (*buna*) i *hajdučina* (rozbójnictwo), kult rodzimego bohaterstwa w postaci zbrojnej samoobrony przed opresją tureckiego państwa. Hajduk nie miał świadomości nacjonalisty a rozbójnika, wolnego wojownika, czasem ludowego bohatera, który mówi i myśli po serbsku.

I wojna światowa wykazała, że małe państwo nie ostanie się w czasie zmagania wielkich sił. Serbia, choć broniła się dzielnie w 1915 roku, została pobita przez Austro-Węgry. Powstałe w 1918 roku Królestwo SHS spełniło postulat zjednoczenia Serbstwa i zapewnienia Serbom bezpieczeństwa przez objęcie ich granicami jednego organizmu państwowego. Nie odbyło się to za sprawą federacji Słowian Południowych ani federacji serbsko-bułgarskiej, ale Królestwa trzech narodów: Serbów, Chorwatów i Słoweńców, stanowiących – jak to ujął Nikola Pašić – „trójmienny naród”³⁷. Idea Vuka Karadžicia, istnienia jednego narodu trzech wiar, została właściwie przez N. Pašicia zakwestionowana przez wydzielenie w nazwie nowego państwa narodu chorwackiego, owych „Serbów” wiary katolickiej (także Słoweńców). Człowiek, który odcisnął piętno na serbskiej polityce nie chciał wymazać Chorwatów, co więcej, był zagorzałym obrońcą państwa złożonego z trzech narodów, pojmowanych politycznie. Królestwo SHS nie zagrażało serbskiej tożsamości. To zadecydowało, że w okresie międzywojennym Serbowie stali się orędownikami istnienia wspólnego państwa i nie było planów przekształcenia kraju w Królestwo Serbii.

³⁷ Słowa Pašicia z wystąpienia w Skupstynie w 1920 roku. Ћ. Станковић, *Сто говора...*, s. 313.

Nie mamy wiele źródeł, aby śledzić czy w Królestwie SHS, a po 1929 roku w Królestwie Jugosławii, rozwijał się serbski nacjonalizm. Wybitny poeta i dziennikarz serbski Miloš Crnjanski opublikował cykl felietonów w czasopiśmie „Vremje” i „Ideje”, w których podejmował kwestie narodowe, ale czynił to w dwojaki sposób. Z jednej strony był orędownikiem istniejącego państwa, rozpaczał po zabójstwie króla Aleksandra I w 1934 roku w Marsylii, nazywając go „królem jednoczycielem”³⁸, który – jak dowodził M. Crnjanski – z ogromnym wysiłkiem starał się łączyć ziemie od Strumicy do Alp³⁹. Protestował przeciwko podważaniu faktu istnienia Jugosławii. Twierdził, że powstał już naród, którego mniejszość (w domyśle Chorwaci) nie chce uznać⁴⁰. Z drugiej strony, podkreślał znaczenie serbskiego dziedzictwa i wkładu Serbów w rozwój Jugosławii, a przy okazji drwił z Czarnogórców pisząc, iż Czarnogóra była „autosugestią mas”⁴¹. Glorifykował polityczną, wojskową, społeczną i kulturalną siłę Serbstwa, która „była absolutnie twórcza i pozostała do dziś”⁴². Wydawcy jego tekstów we wstępie napisali, iż myśli M. Crnjanskiego są „fundamentem nowego nacjonalizmu, który nastąpił po iluzji jugoslawizmu i przeciw zgubnemu marksizmowi”⁴³, to szkoła politycznego myślenia, a „dla wszystkich patriotów to podręcznik narodowych myśli”⁴⁴. Warto podkreślić dwie kwestie. Całość wywodów M. Crnjanskiego jest jednak dość ostrożna w gloryfikowaniu Serbstwa, bardziej Królestwa Jugosławii. Dlatego też, jak piszą wydawcy, którzy nie kryją swoich nacjonalistycznych przekonań, zostały one zapomniane na 70 lat, ale dziś (tj. w 2014 roku) mogą stanowić szkołę nowoczesnego serbskiego nacjonalizmu i jego myśli są aktualniejsze niż wtedy, kiedy je pisał⁴⁵. Oznacza to, że dla współczesnych nacjonalistów serbskich nie było lepszych wzorców w okresie 1918–1941, niż twórczość M. Crnjanskiego.

Poszukując dalej źródeł serbskiego nacjonalizmu w latach międzywojennych, nie sposób pominąć działalności biskupa Nikolaja Velimirovicia (1881–1956), wybitnego duchownego Serbskiej Cerkwi Prawosławnej (SCP). Choć cały żywot biskupa jest niezwykle interesujący, potwierdzający szerokie horyzonty, skupmy się tylko na jego swoistej teologii. Jako biskup Ochrydzko-Bitolski (1920–1934), później biskup Žiży (1934–1956), napisał kilka tekstów, które mogły być interpretowane jako teologiczna wykład-

³⁸ M. Црњански, *О национализму и српском становишту*, ur. Бошко Обрадовић, Београд 2014, s. 143.

³⁹ Tamże, s. 149.

⁴⁰ Tamże, s. 159.

⁴¹ Tamże, s. 170.

⁴² Tamże, s. 190.

⁴³ Tamże, s. 5.

⁴⁴ Tamże, s. 6.

⁴⁵ Tamże.

nia serbskiego nacjonalizmu⁴⁶. Najważniejszym tekstem były rozważania *Nacionalizam Svetog Save* (Nacjonalizm Świętego Sawy). Zawarł w nich tezę, że nacjonalizm serbski wywodzi się od Św. Sawy (1175–1235) i jest najstarszym takim ruchem w Europie⁴⁷. Ta religijno-narodowa ideologia przybrała nazwę (i definicję) „Świętosawia”⁴⁸. Głosiła, iż między prawosławiem a narodem serbskim jest szczególny typ więzi, a naród serbski zyskał rodzaj bożego posłannictwa. Jak pisze Milivoj Bešlin, świętosławski nacjonalizm był skrajnie prawicową ideologią, która łączyła serbski nacjonalizm z prawosławnym klerykalizmem⁴⁹.

Nie sposób pominąć także to, iż w roku 1937 roku powołano do życia *Srpski kulturni klub* (Serbski Klub Kulturalny). Ideę jego powołania przypisuje się Slobodanovi Jovanoviciowi, wybitnemu intelektualistcie i historykowi. Należeli do Klubu przedstawiciele elity intelektualnej, administracji państwowej, wojskowi, profesorowie, w tym kilku rektorów Uniwersytetu w Belgradzie. Klub ten za cel swój powziął dyskusję nad tym, czym jest tożsamość serbska, jak ją definiować i jak bronić. Uznano bowiem, że był problem z jej wyrażeniem jeszcze przed 1914 rokiem, a powstanie Królestwa SHS jeszcze bardziej to skomplikowało⁵⁰. Cel, jaki sobie postawili członkowie Klubu, potwierdza wyrażone już wątpliwości, co do czasu i możliwości narodzin nacjonalizmu wśród serbskiego chłopskiego społeczeństwa. Slobodan Jovanović stwierdzał, że w okresie międzywojennym Serbowie dokonali „narodowej demobilizacji”, gdy w tym czasie Chorwaci wzmacniali swój separatyzm⁵¹. Powstanie Klubu było niejako odpowiedzią na ten separatyzm, który nasilał się od końca lat 20. XX w. Potwierdzeniem napięć między dwoma narodami było zawarcie w sierpniu 1939 roku porozumienia pomiędzy premierem Dragišą Cvetkovićem i Vladko Mačkem, przywódcą chorwackiej opozycji w Skupsztynie (*Sporazum Cvetković-Maček*). „Na jego mocy Chorwaci mieli uzyskać dużą terytorialnie autonomiczną banowinę (30% terytorium kraju), a w zamian mieli wejść do rządu i ustabilizować sytuację polityczną w kraju. Wielu Serbów

⁴⁶ J. Byford, *From “Traitor” to “Saint”: Bishop Nikolaj Velimirović In Serbian Public Memories*, «Analysis of Current Trends in Antisemitism» 2004, nr 22, s. 4.

⁴⁷ <https://fznd.rs/domace-nasledje/vladika-nikolaj-nacionalizam-svetog-save/> (12.06.2024).

⁴⁸ Po raz pierwszy terminu tego użył teolog Dimitrije Najdanović, członek faszystowskiego ruchu Zbor.

⁴⁹ M. Bešlin, *Svetosavlje bez Svetog Save*, «Peščanik», 30.01.2023.

⁵⁰ M. Falina, *Svetosavlje. A Case Study In the Nazionalization of Religion*, «Schweizerische Zeitschrift für Religions- und Kulturgeschichte» 2007, nr 101, s. 512. Por. także: M. Falina, *Beteween ‘Clerical Fascism’ and Political Orthodoxy: Orthodox Christianity and Nationalism In Interwar Serbia*, [w:] M. Feldman, M. Truda, T. Georgescu (red.), *Clerical Fascism In Interwar Europe*, Routladge, London–New York 2008, s. 35–46.

⁵¹ C. Јовановић, *Један прилог...*, s. 165.

było głęboko niezadowolonych i żądali utworzenia podobnego państwa dla nich, ale napaść Niemców na Jugosławię w 1941 roku przerwała te dążenia”⁵².

Jugosławia 1945–1991

Splaszczona struktura społeczna i kolektywistyczna mentalność chłopów w Królestwie Serbii, a później Jugosławii, ułatwia identyfikację źródeł czasowego sukcesu socjalistycznej Jugosławii. Akcenty położone na lud, równość, społeczeństwo bezklasowe odpowiadają za trwałość Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Jugosławii do roku 1974, do uchwalenia nowej konstytucji, która nadała republikom dużą autonomię, podkreślając ich bardziej narodowy charakter⁵³. Josip Broz Tito zapewniał, że nowa ustawa zasadnicza nie dzieli państwa federalnego na mniejsze kraje, że nie powstaną nowe granice⁵⁴, ale to nie uspokoiło Serbów. Dla nich powodem frustracji było to, że nowa konstytucja upodmiotowiła republiki, a z Wojwodiny i Kosowa uczyniła autonomiczne okręgi, będące dotąd w składzie Socjalistycznej Republiki Serbii. Serbia przestała być względem nich suwerenem. W Kosowie – na mocy tej konstytucji – Albańczycy przejęli władzę, zatem jedynym sposobem na powstrzymanie czystek wobec tamtejszych Serbów, było odzyskanie przez Serbię dominacji nad prowincją⁵⁵. Jak pisze Marko Mladenović, konstytucja 1974 roku zburzyła koncept państwa klasowego na rzecz narodowego, „jugosłowiaństwo” nabrało pejoratywnego znaczenia. W miejsce federacji stworzyliśmy konfederację: „Wykopaliliśmy topór wojenny”⁵⁶.

W obliczu nowego kryzysu społecznego Serbska Cerkiew Prawosławna w latach 80. i 90. XX w. zaczęła powracać na polityczną scenę ze społecznego marginesu. Po śmierci Tito następowało powolne odzyskiwanie przez Cerkiew miejsca w przestrzeni publicznej. W 1984 roku władze wydały zgodę na wznowienie prac nad wzniesieniem wielkiej cerkwi w centrum Belgradu poświęconej Św. Sawie⁵⁷. Kult świętego i „Świątosawizm” wracał do dyskursu

⁵² B. Jelawich, *History of the Balkans. Twentieth Century*, vol. 2, Cambridge University Press 1999, s. 203–204.

⁵³ A. Trbović, *A Legal Geography of Yugoslavia's Disintegration*, Oxford University Press 2008, s. 165–166.

⁵⁴ Tamże, s. 167.

⁵⁵ V. Pasić, *Serbian Nationalism...*, s. V.

⁵⁶ M. Младеновић, *Буђење српског народа, збирка чланака о српском питању*, Београд 1989, s. 48.

⁵⁷ R. Radić, *Srpska pravoslavna crkva tokom 90-ih*, «Poznańskie Studia Slawistyczne» 2016, nr 16, s. 258.

publicznego, choć ostrożnie. U schyłku okresu komunistycznego w Jugosławii SCP postrzegano się jako główny nosiciel narodowej identyfikacji. Dla SCP nacjonalizm był ostatnim źródłem jej wpływu na społeczeństwo, wobec rozpadu dotychczasowego systemu⁵⁸.

Niezwykle istotny dla dyskursu o serbskim nacjonalizmie jest dokument znany jako tzw. Memorandum SANU z 1986 roku. W obliczu powolnego rozpadu Jugosławii 16 członków Serbskiej Akademii Nauk i Sztuk opracowało dokument, który zawierał postulaty dotyczące rozwiązania kwestii serbskiej. Dokument mówił o nieuregulowanej kwestii serbskiego zasięgu etnicznego i zawierał mapę, według której Serbom winna przypaść zdecydowana większość terenu Jugosławii⁵⁹. Wśród sygnatariuszy listu był Dobrica Ćosić, jeden z czołowych przedstawicieli serbskiego współczesnego nacjonalizmu. Twierdził, że Serbom to współcześni „Żydzi” końca XX wieku, którzy są prześladowani, odmawia im się prawa do narodowego państwa⁶⁰. Serbski nacjonalizm odwoływał się do historycznych cierpień narodu. Taka wiktyimizacja Serbów odpowiadała mitowi o wielowiekowym cierpieniu narodu, począwszy od bitwy na Kosowym Polu w 1389 roku⁶¹.

W tym samym roku przywódcą Związku Komunistów Serbii został Slobodan Milošević. Zastąpił wystąpieniem podczas spotkania z Serbami w kwietniu 1987 roku na Kosowym Polu, na przedmieściach Prisztiny. S. Milošević, jako przedstawiciel władz, który miał zająć się sprawą konfliktu narastającego między Serbami a Albańczykami, sam był świadkiem takiego starcia. Skarżącym się Serbom, że są bici przez lokalną albańską policję powiedział słynne słowa: „Nikt nie śmie was bić” (*Niko ne sme da vas bije!*)⁶². Bardzo ważnym momentem w jego nowej roli było wystąpienie 28 czerwca 1989 roku w 600-lecie bitwy na Kosowym Polu. Przemawiając do zgromadzonego tłumu S. Milošević utrzymał swoją wypowiedź w duchu narodowego doświadczenia i siły z niego płynącej. Zaczął słowami: „W tym miejscu, w sercu Serbii na Kosowym Polu”, rozegrała się wielka bitwa. Ciężko jest powiedzieć czy była to porażka czy zwycięstwo serbskiego narodu, „czyśmy zawdzięczali jej, że popadliśmy w niewolę czy zawdzięczaliśmy jej to, żeśmy tę niewolę przeżyli”⁶³. Całość wystąpienia ujęta w historyczno-patriotyczną retorykę odpowiadała nastrojom tłumu. Naród chciał wodza – jak pisze S. Đukić – i go

⁵⁸ Tamże, s. 260.

⁵⁹ N. Szczygłowski, *Nacjonalistyczna koncepcja snów o „Wielkiej Serbii”*, «Nowa Europa Wschodnia», 6.11.2023.

⁶⁰ C. Posa, *Engineering Hatred: The Roots of Contemporary Serbian Nationalism*, «Balkanistica» 1998, nr 11, s. 70.

⁶¹ Tamże, s. 73.

⁶² N. Popov, *Iskušavanje slobode. Srbija na prelazu vekove*, Beograd 2010, s. 102.

⁶³ C. Милошевић, *Прилог историји двадесетог века*, Београд 2008, s. 24.

dostał. Milošević zwrócił się ku społecznym nastrojom i stanął na czele ruchu nacjonalistycznego⁶⁴.

Według opinii Vesny Pasić, dwie silne etnocentryczne ideologie chorwackiego i serbskiego nacjonalizmu wykluczały możliwość stworzenia unitarystycznego państwa jugosłowiańskiego. Nacjonalizm chorwacki był od początku separatystyczny, natomiast serbski balansował między całkowitą dominacją Serbów a silną federalizacją państwa, która by zlikwidowała wszelkie ruchy odśrodkowe⁶⁵.

Podsumowanie

Etnocentryzm Serbów, przekonanie o swojej wyjątkowości, którą ukształtował „heroizm cierpienia” i żarliwy, wsobny patriotyzm, naznaczył ich postawy współczesne. Wiodło to często do agresywnej autokreacji, samouwielbienia, jako quasi-religijnego doświadczenia i przemienienia. „Eucharystia” dokonana przez wieki uczyniła naród serbski świętym. Ale o serbskim nacjonalizmie trudno mówić na przełomie XIX i XX wieku w kategoriach uznanych w badaniach nad myślą polityczną, gdyż serbską myśl zdominowała idea wspólnoty jugosłowiańskiej, ponadnarodowej. Jeśli przyjąć, że nacjonalizm był formą modernizacji politycznej, to w Serbii tradycja i tradycjonalizm, kolektywizm i patriarchalizm, były głównymi przeszkodami przywołanej modernizacji⁶⁶. Zdaniem autorów studium o politycznych uwarunkowaniach współczesnej Serbii, fatalizm i „pasywne cierpienie” przez długi czas miały zdecydowaną przewagę nad aktywnym działaniem⁶⁷. Serbski nacjonalizm nie mógł się również rozwinąć w Królestwie SHS, bo polityków paraliżowała obawa o rozpad państwa, w którym wszyscy Serbowie po raz pierwszy żyli razem. Pogłębiło się to po zabójstwie króla Aleksandra I Karadziordziewicia w 1934 roku.

Serbskiej walki o tożsamość i połączenie ziem etnicznych w XIX wieku nie można traktować jak nacjonalizmu XX wieku. Czy program rewindykacji ziem zamieszkałych przez przedstawicieli serbskiej wspólnoty z rąk osmańskich jest tożsamy z nacjonalizmem? Czy program rewindykacji ziem motywowany argumentem etnicznym jest, co do zasady, przykładem nacjonalizmu? Jeśli tak, to jak traktować podobne greckie plany odzyskania w pierwszej wojnie bałkańskiej w 1912 roku Macedonii Egejskiej (ziemi Aleksandra Wielkiego) i Tracji? Dostatecznie dużo źródeł wskazuje, że serbski nacjonalizm naro-

⁶⁴ S. Đukić, *On, Ona i mi*, Beograd 1997, s. 83.

⁶⁵ V. Pasić, *Serbian Nationalism...*, s. V.

⁶⁶ M. Tripković, G. Tripković, *Stranputice Srbije*, Novi Sad 2009, s. 43.

⁶⁷ Tamże, s. 56–57.

dził się, co do istoty, po 1974 roku, kiedy zaczął się ostateczny rozpad idei południowosłowiańskiej zapoczątkowanej mitem pisarstwa Vuka Karadžicia i *Načertanija*.

Bibliografia

- Biondich M., *The Balkans. Revolution, War, and Political Violence Since 1878*, Oxford University Press 2011.
- Bock-Luna B., *The Past In Exile: Serbian Long-distance Nationalism In the Wake of the Third Balkan War*, Münster 2007.
- Byford J., *From "Traitor" to "Saint": Bishop Nikolaj Velimirović in Serbian Public Memories*, «Analysis of Current Trends In Antisemitism» 2004, nr 22.
- Colović I., *A Criminal-National Hero but Who Else*, [w:] M. Todorova (red.), *Balkan Identities. Nation and Memory*, New York 2004.
- Dragović-Soso J., *'Saviours of the Nation': Serbia's Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism*, London 2002.
- Dymarski M., *Dealing with the Aftermath of the Serbo-Turkish War of 1876–1878. The Costs of the Border Politics of the Principality of Serbia*, «Hiperboreea» 2023, vol. 10, nr 1.
- Đukić S., *On, Ona i mi*, Beograd 1997.
- Ekamečić M., *The Historical Importance of Garašanin's Načertanie of 1844*, «Serbian Studies» 2002, vol. 16, nr 1.
- Falina M., *Between 'Clerical Fascism' and Political Orthodoxy: Orthodox Christianity and Nationalism In Interwar Serbia*, [w:] M. Feldman, M. Truda. T. Georgescu (red.), *Clerical Fascism in Interwar Europe*, London–New York 2008.
- Gellner E., *Nationalism and Modernization*, [w:] J. Hutchinson, A.D. Smith (red.), *Nationalism*, Oxford University Press 1994.
- Glenny M., *The Balkans 1804–1999. Nationalism, War and The Great Powers*, London 1999.
- Gordy E.D., *Culture of Power in Serbia: Nationalism and the Destruction of Alternatives*, Penn State University 1999.
- Jelawich B., *History of the Balkans. Twentieth Century*, vol. 2, Cambridge University Press 1999.
- Korzeniewska-Wiszniewska M., *Serbia pod rządami Slobodana Miloševicia. Serbska polityka wobec rozpadu Jugosławii w latach dziewięćdziesiątych XX wieku*, Kraków 2008.
- Melicharek M., *The Role Vuk Karadžić In the History of Serbian Nationalism (In Context of European Linguistics In the First Half of 19th Century)*, «Serbian Studies Research» 2015, vol. 6, nr 1.
- Palairt M., *The Balkan Economics c. 1800–1914. Evolution without Development*, Cambridge 1997.
- Pavlowitch S.K., *Serbia. The History behind the Name*, Londyn 2002.
- Popov N., *Iskušavanje slobode. Srbija na prelazu vekove*, Beograd 2010.
- Posa C., *Engineering Hatred: The Roots of Contemporary Serbian Nationalism*, «Balkanistica» 1998, nr 11.
- Radić R., *Srpska pravoslavna crkva tokom 90-ih*, «Poznańskie Studia Slawistyczne» 2016, nr 16.
- Trbović A., *A Legal Geography of Yugoslavia's Disintegration*, Oxford University Press 2008.
- Tripković M., Tripković G., *Stranputice Srbije*, Novi Sad 2009.
- White G., *Nationalism and Territory. Constructing Group Identity in Southeastern Europe*, Rowman & Littlefield Publ. 2000.